

С. А. Шуляк

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ЕТНОСИМВОЛІКА СЛОВА У ТЕКСТАХ ЗАМОВЛЯНЬ (на основі лінгвістичної концепції Івана Огієнка)

Аналізується символіка знаків етнокультури у текстах українських замовлянь на основі мовних досліджень Івана Огієнка. Визначаються особливості функціонування лексики на позначення назв, що віддзеркалюють реалії давніх народних вірувань. Розрізняються образи одухотвореної природи, які становлять основу первісного релігійного світогляду. Розглядається загальнонаціональний характер досліджуваних етносимволів та їх семантичні значення у текстах замовлянь. Вивчаються лексеми, які вживаються для позначення українського побуту та стали визначальними ознаками національної культури. Описується змістова природа лікувальних замовлянь, номінації хвороб та магічна функція замовного слова.

Ключові слова: Іван Огієнко, етносимволи, лексема, українські замовляння, семантика, образ, текст.

Сучасні дослідження українського фольклору як цілісної суб'єктно-образної системи з її онтологічним статусом у загальнонаціональному культурному просторі є актуальною складовою сучасного пізнання, частиною комунікативної компетенції; воно визначає механізми, прийоми і стратегії систематизації методів різних наук, інтегрування їх в єдиний універсальний фольклорно-теоретичний комплекс [1, с.6].

О.І. Голубовська звертає увагу на те, що мова в багатстві своїх форм і значень містить ключі до таємниць розумового універсалу певної культури, до пізнання способу мислення народу, особливостей менталітету її носіїв [2, с.85].

І.І. Огієнко зазначає, що рідна мова – найголовніший ґрунт, на якому духовно зростає й цвіте нація; найголовніший наріжний камінь існування народу, як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу [3, с.35-37]; в мові – наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання [4, с.126].

У величезній за обсягом і багатогранній за проблематикою науковій, просвітній, культурологічній спадщині видатного діяча українського відродження Івана Огієнка особіне місце посідають праці, присвячені різноманітним аспектам розвитку української мови [5, с.6]. Жива мова, як цілість, надзвичайно багата на найрізніші форми – архаїчні й нові, рідкі й часті; у своїй же цілості – як збірність усіх говорів нації – народна мова надзвичайно цінна й розвинена, вона ховає в собі всю живу історію й живу ще довгу будучину нашої мови: має багато давніх форм, відомих нам іще з перших наших пам'яток, має й форми нові, пізніші повстали; тільки глибоко знаючи живу мову цілої нації, а не окремих її одиниць чи місцевостей, зможемо корисніше творити всеукраїнську літературну мову, як оруддя найдоцільнішого всеукраїнського порозуміння; з такого погляду вплив народної мови на літературну і потрібний, і корисний, і корисний, бо без нього літературна мова може стати занадто штучною, від живої занадто далекою [6, с.55-56].

В.В. Жайворонко наголошує, що слово ототожнюється з реалією, і віра в реалію породжує віру в магію слова, яким, за народними віруваннями, можна лікувати, причаровувати, відвертати, насилати, наклікати, наврочувати, проклінати, здійснювати бажане; так постають у мові формули замовляння, побажання, ворожіння, нашіптування, насилання, звернення до Бога за допомогою, а також розмаїті ритуальні дискурсивні одиниці [7, с.667].

І.І. Огієнко стверджує, що наш народ не все відкинув з своєї давньої віри, що власне до давньої віри своєї скоро прищепив він кращі ідеї християнства [8, с.68].

Багато етносимволів набули загальнонаціонального характеру; одні з них стали типовими ознаками українського краєвиду (*соняшник, рожка, явір, тополя, калина, верба, сад, біла хата, лелека, соловейко, криниця із журавлем, став, луг, яр*); для українця не байдужими є *вербова кладка* як символ єднання молодих закоханих сердець, *писанка* як джерело життя, першопочаток усього живого, *червоний цвіт маку* як символ дівочої чистоти, молодості, краси, нарешті, *калиновий міст* як народнопоетичний символ незворотного шляху прожитих років [7, с.671].

Чимало етносимволів стали знаками національної культури (*барвінок, верба, калина, клечання, гілце, світлиця, воля, доля, майдан, Україна, Дніпро, Чигирин, Суботів, Батурын, Січ, Великий Луг, Низ, козак, гетьман, гайдамака*); вони пов'язані з поворотними моментами в житті окремої людини (наприклад одруження, родинне життя) або цілого народу в його історичному поступі [7, с.671].

Мета нашої статті – дослідити символіку знаків етнокультури у текстах українських замовлянь на основі мовних досліджень Івана Огієнка та сучасних науковців. Досягнення поставленої мети стає можливим за умови виконання таких завдань: визначити особливості функціонування лексикони на позначення назв, що віддзеркалюють реалії давніх народних вірувань; розрізнити образи одухотвореної природи, які становлять основу первісного релігійного світогляду; розглянути загальнонаціональний характер досліджуваних символів та їх семантичні значення у текстах замовлянь; описати змістову природу лікувальних замовлянь, номінації хвороб та магічну функцію замовного слова.

Лексичні приклади подаємо в тих формах і мікроконтекстах, у яких вони трапляються в досліджуваних текстах українських замовлянь.

Природу багатьох слів і значень мовних одиниць можна пізнати лише з огляду на етнокультурні контексти, так віра в *навроки (вроки, уроки)*, тобто первісно – в надсилання нещастя кому-небудь злими *речами*, намовами (оце гніздо постало, отже, від *ректи*), поступово злилася з віруванням у недобре око (звідки *зочувати, зочити, зочення*) і друге певною мірою заступило першу; тепер *зрочувати* і *зочувати* функціонують як синоніми, відповідно *навроки (вроки, уроки)* сприймаються як наслідок *зочення* (тобто наслання недобрим поглядом, оком) й асоціативно згачуються ще двома синонімами – *призир* і *прозир* (з кореневим *зир*) [7, с.668]. У замовляннях функціонує й інша назва – *пристрит* – це така хворість, коли людину ні з сього починає ламати, морозити, кидати в гарячку; буває вона, ця хворість, з очей; знахарки кажуть, що є такі люди, «завернуті», що як подивляться на кого-небудь або на скотину, то обов'язково захворіє або що інше станеться з людиною чи твариною, перебувшого під поглядом «завернутого» [9, с. 44]. Замовляння від *пристріту* промовляють три рази в хаті перед тим, як кудись іти: *В дорогу вбираюся і з Господом Богом стрикаюся, мисцям округжуся, а зорою подпережуся. Я, хрещена порождена (Ніна неданя) ні посмішки, ні пристріту, ні вроків не боюся* [9, с.45]. А ще інакше: *Зозулька в потилицю моїм воросам, / А колючка в серце, / Хто на мене зогляне, нехай серцем прив'яне* [9, с.45].

Давні народні вірування віддзеркалюються у назвах хвороб, які зазвичай функціонують у персоналізованих конструкціях замовного тексту. Так, *переляк, ляк, переполох, страх* – не тільки хворобливий стан, а й дух, який його викликає [10, с.362] і до нього звертаються як до особи, наприклад: *Я тебе, переполох, перерубаю, я тебе пересікаю, я тебе, переполох, визиваю і викликаю із твоїх очей, із твоїх речей, з плечей, із в'язей, із мізків, із кісток, із грудей, із боків, із живота, із поперека, із ніг, із рук, із пальчиків, із семи десяти сугтавчиків* [9, с.35].

Сушець (сухоти, сухотка, стень) – народна назва туберкульозу, який «ви-сушує» легені й увесь організм людини [10, с.513]: *Встаю не благословенна, / Іду не хрещена / Із дверей у двері, / Із воріт у ворота. / Підходжу під ясній місяць, / Під дрібні зірки, / Де в чистім полі / Стоять три тополи. / Там вклякаю – / Матір Божою благою: / – Мати Божо, заступнице, / Зніми з мене сухоти й гризоти, / З легень, з печень, / Із серця, з-під серця, / Із білих рук, із босих ніг* [9, с.15].

Безсоння – тривале перебування без сну (від перевтоми, хвилювання, через хворобу тощо); неспання; стан чи хвороба, які, за повір'ями, приписували впливові нечистої сили, передусім демонічним жіночим істотам; вважали, що на дітей відьми надсилають *крикси і плакси* [7, с.32]. Формули-пропозиції сватання-братання уживаються в лікувальних замовляннях, де звертаються до одухотвореної природи, наприклад *лісу: Ліце, ліце, / Лебедине! / Посватаймосе, / Побратаймосе; / Бо у мене син (чи донька), / А у тебе донька: / Ozми від мого сина / Плаксивниці, / Насливиці, / Неспокійниці! / Дай моєму сину / Лезоньке станичко. / Й сопочиванічко, / Аби легко спав, / Спочивав / І здоровий устав!* [9, с.206].

Важливою є думка І.І. Огієнка про те, що для вивчення старої української віри маємо бездонне й надзвичайно цінне своє джерело, джерело, що доступне для вивчення й сьогодні: це залишки колись величного селянського побутового обряду [8, с.32]. Так, *викачування яйцем* – магічний обряд зняття переляку з дитини за допомогою яйця, яким знахарка, перехрестивши дитя та, помолившись, тричі качала його яйцем на голові, тричі поводила ним уздовж рук та ніг; на завершення знову молилася та хрестила дитину, а яйце кидала собаці, – «щоб вибрехала недугу»; золотуху викачували кульками з гарячого хліба [7, с.85]. У текстах українських замовлянь також зустрічаємо *виливання хвороби на віск*, як-от: *Святії архангели, архистратигелі – / Божі мужигелі! / Станьте мені до помочі – / Всякі хвороби на віск вилити: Вийди, пристрій, переляк, навій, сквозняк, / Віхор, віхриця, сквозняк, сквозниця, / Навій, навійниця, лунатік, параліч, / З лому, з щему, з глуху. / Зійдіте, всякі хвороби, / Які є захворювані, на віск вийдіть: / Від огня, від меча, / Від нашествія Духа святого* [9, с.17].

Вимовляння на сіль різного роду болячок досить продуктивно функціонує у замовляннях, адже «сіль – здавна у великій пошані (ще з Чорноморсько-Дунайської доби); часто вживається при ритуальних обрядах, бо «сіль – свята річ» [7, с.541]; наприклад: моляться «Отче наш», беруть сіль у руку, краще грудочку, тримають весь час над болячим місцем, над головою та промовляють: *Болячка польова, болячка віхрова, / Болячка навіяна, болячка вітрова, / Болячка навіяна, болячка набродяна, / Болячка наспана, болячка наслана – / Я тебе вимовляю, на сіль виганяю... Сіль перегоряє, / піч перепікає, / Народженого, хрещеного (Трохима) / Всяка хвороба минає* [9, с.32-33].

Одним із етносимволів, які в пошані ще з давніх часів, є *вогонь*, як-от у замовному тексті: *Огонь богач, / не йди од нас. / Хто тебе буде звати – / не йди з хати* [9, с.334]. *Вогонь* – за народними уявленнями, найвеличніший дар сонця-неба (заразом з водою, землею, повітрям), принесений людям сином могутнього бога Сварога – Сварожичем; за ту найвищу мудрість землі і неба предки почали молитися життєдайному богу Сонця, стали вогнищанами, бо твердо вірили, що вогонь бога Сварожича вбереже і не спалить невинного: він святий, Божий, праведний [10, с.83]. У замовлянні *рожі* важливу ритуально-обрядову функцію виконує *вогонь*, адже за його допомогою знешкоджується хвороба, напр.: *Йшла Божо Мати на гору цвіти рвати; / Все красні і красні. / Вона тоті цвіти рвала, / Рожу з тіла білого вивизала – та й в огонь! / Там тобі горіти, / Попелом на мохи, на чорні луги, / На густі лози, на темні очерети / На сухі ліси летіти, / А рабу Божому (ім'я) горе не знати. / То не я шептала – / Пречиста в головах стояла, / Рожі вишпитувала, відкликала* [11, с.61].

Народна уява переосмислює не лише предмети, а й дії, ознаки; скажімо, схилення людини перед вогнем породило й переосмислення самого процесу – *горіння*; в етносимволіці – це любов [7, с.670], як-от: – *Не лети ж ти, огнений бугало, ліса палить, землі сушить, а трави в'януть! Полети ж ти, огнений бугало, до козака у двір, де ти його спобіжиш, де ти його заскочиш: чи в лузі, чи в дорозі, чи в наїдках, чи в напитках, чи у вечері, чи у постелі, – ученися ти йому за серце, за томи ти його, зануди, запали ти його; щоб він трясся і трепетався душею і тілом за мною народженою, хрещеною, молив'яною дівчиною (...)* [9, с.218-219].

Вода – за народними віруваннями, найвеличніший дар неба Матері-Землі, бо вона оживлює її та робить плодючою; вода також виступає як спосіб магічного очищення [10, с.83], наприклад: **Водице-кринице!** / *Ти умиваєш луги, береги, / Умий рожденного, хрещеного (Петра) / Від усякої погані, від усякої болю, / Від усякої нечисті, від усякого бруду. / Водице-здравице, зовірнице, / Як ти в Бога славна, / Так аби славен був / Рожденый, хрещений (Петро) / Во віки віків!* [9, с.25]; **Як завертається вода / З усіх ріків, потоків у море, / Так завертаю цю біль, / Це заклинання, / На того раба Божого, що його надіслав / На цю рожену, хрещену (Ганну)** [9, с.27].

Земля у текстах замовлянь виступає як персоніфікована істота, як-от: **Як та свята земля спить** [9, с.37]. Хворобу можна вислати в землю, але тоді вона набуває негативних конотацій, наприклад: *І зсилаю тебе, злий душе-переполоше, / В землю пустую, безконечною, / Де козак на коні не гуляє* [9, с.38]; **Святії архангели сказали: / – Проклинаємо ми вас і закликаємо / В землю пустую, в землю безлюдною, / Де дівка косою не має, / Де козак на коні не гуляє / І куди чоловічеське око не заглядає** [9, с.65].

Дикі рослини (як і дикі тварини) в замовляннях істотно переважають над рослинами окультуреними. Так, «дуб» зустрічається частіше від «дерева», «калина» – від «куща», «фрута» – від «зілля» і т. п.: конкретність і детальна розробленість кожної групи символів завжди прямо пропорційна їхній архаїчності [12, с.232], як-от: **Єсть за морем дуб – / У висі високо, а в глиб глибоко, / Під тим корнем копит-ключ; / Той ключ усю землю одмикає. / Всі немощі обирає** [9, с.65].

У весняних язичницьких ритуалах (порівн. «вербна субота», «вербна неділя» християнської слов'янської обрядовості) *верба* – символ зростання, вона першою оживає навесні; нею шмагають, щоб спричинити за аналогією зростання дітей або худоби; шмагають «до сліз»: слъози – магічна подоба дощу; проліття сліз забезпечує дощі на майбутні посіви, і водночас очищення від темних сил; християнський ритуал переосмислив цю вербну магію у звичаї проливання сліз на жмут зелені для «змивання гріхів» [13, с.237]. Символом помічного дерева *верба* виступає у наведеному далі контексті: **Посеред двора стоїть верба, на тій вербі – золота кора. Там три дівиці гуляли і оцю кору лизали, а (ім'я) усякі поради уговоряли, сліді-послідки на Тихий океан відправляли, звідтіля (ім'я) здоров'я прислали** [12, с.29].

Сонце, зорі, місяць – ці символи зустрічаються чи не в кожному із текстів замовлянь. Ось деякі приклади: **Добрий день тобі, сонечко ясне. Ти святе, ти ясне-прекрасне; ти чисте, величне й поважне; ти освіщаєш гори і долини і високі могили, – освіти мене, рабу Божу, перед усім миром християнським: добротю, красою, любовцями й милоцями; щоб не було ні любійшої, ні милішої од раби Божої народженої, молив'яної (...)** [9, с.219]; **Зорі, зірницці, є вас на небі три рідні сестриці, четверта хрещена, породжена (Марія). Йіть ви, зберіть ви красу, покладіть на хрещену, породжену (Марію). Як ви ясні, красні межі зорями, щоби була така красна межі дівками** [9, с.219]; **Місяцю молодий, ти як серп золотий! / Хай тобі буде на підлов'я, / А мені – на здоров'я! / Є у тебе три сестриці: / Запека, зануда, заvara. / Ти запеку запечи, / Ти зануду зануди, / Ти завару завари, / А до мене милого, / Коханого приведи!** [9, с.222].

Отже, символіка знаків етнокультури у текстах українських замовлянь характеризується різноплановістю та високою частотністю. Досліджувані символи набули загальнонаціонального характеру та стали знаками національної культури. Основу первісного релігійного світогляду наших предків становлять образи одухотвореної природи, віддзеркалюючи реалії давніх народних вірувань. Лікувальні замовляння спрямовані на допомогу стражденому, і, залежно від хвороби, мають у своєму складі відповідні помічні засоби. Найпродуктивнішим є рідна мова, яка в текстах замовлянь виконує магічно-впливову функцію, а «слово, як породіння Духа, безсмертне, й немає сили на його знищення» [6, с.202]. Подальші дослідження стосуватимуться тематичної класифікації лексики українських народних замовлянь.

Список використаних джерел:

1. Івановська О. Український фольклор: семантика і прагматика традиційних смислів / Олена Івановська. – К. : ВПК «Експрес-Поліграф», 2012. – 336 с.
2. Актуальні проблеми сучасної лінгвістики : курс лекцій / І.О. Голубовська, І.Р. Корольов. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – 223 с.
3. Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Рідна мова / Іван Огієнко (митрополит Іларіон) ; упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2010. – 436 с.
4. Огієнко І.І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу / Іван Іванович Огієнко. – К. : Довіра, 1992. – 141 с.
5. Тимошик М. «...І поки житиме мова – житиме й народ» / М. Тимошик // Літературна Україна. – 2012. – №1. – С. 6-7.
6. Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Іван Огієнко (митрополит Іларіон) ; упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М.С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2001. – 440 с.
7. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / Віталій Вікторович Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
8. Огієнко І.І. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви : у 2 т. / Іван Іванович Огієнко. – К. : Україна, 1993. – Т. 1-2 – 284 с.
9. Ви, зорі-зоріці... Українська народна магічна поезія: (Замовляння) / упоряд. М.Г. Василенка, Т.М. Шевчук ; передм. М.Г. Василенка. – К. : Молодь, 1991. – 336 с.
10. Войтович В.М. Українська міфологія / Валерій Миколайович Войтович – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
11. Вербальна магія українців / вступ. сл. Л. Дунаєвська ; авт. передм. О. Павлов ; упоряд. та приміт. Т. Полковенко, В. Фісун. – К. : Бібліотека українця, 1998. – 98 с.
12. Словесна магія українців / упоряд. В. Фісун. – К. : Вид-во «Бібліотека українця», 1998. – 103 с.
13. Українські замовляння / упоряд. Н.М. Москаленко ; автор передмови та коментаря М.О. Новикова. – К. : Дніпро, 1993. – 309 с.

The article analyzes the symbolism of signs of ethno culture in the texts of Ukrainian spells which are based on the language researches by Ivan Ohienko. We defined the peculiarities of vocabulary functioning to denote the names which reflect the realities of ancient folk beliefs. There is a differentiation between spiritual nature which is a basis for primary religious beliefs. We learned the national character of the researched ethno symbols and their semantic meanings in the texts of spells. Also we researched the lexemes for denoting Ukrainian life which became an essential part of national culture. The article describes the contextual nature of the spells for treatment, nominations of the illnesses, and magic function of the word of spell.

Key words: Ivan Ohienko, ethno symbols, lexeme, Ukrainian spells, semantics, image, text.

Отримано: 17.02.2017 р.